

mutatásával, Bölöni György pályájának elemzésével szemlélteti a pártos elkötelezettség személyes gondjait, problémáit. A megélt és átélt történelmi viharok tanulságát Bölöni a következőben összegezte élete alkonyán: „Vannak eszmények, melyek nem homályosulhatnak el, vannak hitek, melyek nem variálódhatnak, vannak igazságok, melyeket nem lehet talmi igazságokkal kicserélni.” (364.) Ennek az etikai konklúzióknak politikái és esztétikai elvekkel való ütközése nyomán született életműről mond figyelemre méltó igazságokat Király István.

Veres András szerint „a pártosság elsősorban *gyakorlati* kérdés, nem elméleti probléma”; s hogy „az elméleti 'megalapozás' igénye valójában a *folytonosság* kimutatásának kényszeréből következett”. (371.) Ezen az elvi alapon állva bírálja tanulmányában a Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalását és az annak alapján ténykedő kultúrpolitikát. Felhívja a figyelmet arra, hogy „a többi orientáló kategória” jelentősebb szerepet tölthet és tölt be a művészeti és irodalmi alkotó munkában; s ezek jobban szolgálják az esztétikai értékek feltárását és tudatosítását. A kötet tanulmányainak szerzői nem is tértek ki a szocialista irodalom és művészet más elveinek megfogalmazása és problémáinak tisztázása feladata elől; s így nemcsak a pártosság bonyolult kérdéskörének tisztázásához járultak hozzá, hanem a marxista művészetelmélet egész érvrendszerét gazdagították.

A Kossuth Könyvkiadó Vélemények — Viták-sorozatának e kötete — az irodalom- és művészetelmélet más kérdéseit tárgyaló elődeivel — hasznos szolgálatot tesz az 1960-as évektől kibontakozó marxista elméleti és kutatómunka eredményeinek felmutatásával és hozzáférhetővé tételével, melyre különösen a felnövekvő új értelmiségi nemzedékeknek van szükségük. (Kossuth, 1983.)

M. PÁSZTOR JÓZSEF

BOJTÁR ENDRE: EGY KELET-EUROPÉER AZ IRODALOMELMÉLETBEN

Bojtár Endre munkája az utóbbi évek egyik legszínvonalasabb tanulmánykötete és talán legnagyobb szakmai könyvsikere a hazai irodalomtudomány területén.

A kötet a szerző 1971 és 1981 között megjelent írásaiból úgy ad gondosan megszerkesztett, jó válogatást, hogy a közreadott tanulmányok és esszék változatos tematikájuk és eltérő eredeti rendeltetésük ellenére egységes mondanivalójú, szépen felépített, izgalmas és gondolatébresztő művé állnak össze.

A szerző írásaiban három nagy kérdéskörrel foglalkozik: a) megpróbálja feldolgozni, és a mi, kelet-európai* viszonyaink között alkalmazhatóvá tenni a modern irodalomtudományi áramlatok tanulságait, mindvégig abból a kérdésből kiindulva, hogy mi az irodalomtudomány helye és feladata mai körülményeink között; b) az irodalomelmélet általános konzekvenciáit igyekszik a gyakorlati műelemzés területén hasznosítani; c) utal azokra a problémákra és feladatokra, melyek a kelet-európai irodalmakkal foglalkozó szakemberekre várnak. Ez nagyjából megfelel a kötet hármasság tagolódásának: *Irodalomelmélet. Művek. Kelet-Európa*.

Az irodalomelméleti érdeklődés vezérfonalként húzódik végig az egész könyvön, ezt jelzik a kötet cím mellett az egyes művekkel foglalkozó tanulmányok címei is: *Értékelés és értelmezés . . .*, *A mű-szubjektum metamorfózisai . . .* stb.

Az elméleti írásokban főleg két kérdéskör szerepel: 1. Milyen jellegű, mi az irodalmi mű; milyen értéke van napjainkban az egyén és a közösség számára? (*Az irodalmi mű értéke és értékelése, Az irodalmi mű jelentése és értéke*). Itt elsősorban a lengyel Ingarden elméletére, az orosz formalista és a cseh strukturalista irányzat képviselőinek és néhány más, nyugati szerzőnek a nézeteire támaszkodik. Ezeket végiggondolva és továbbfejlesztve próbál a felvetett kérdésekről egységes képet kialakítani.

Az irodalomértékelés elméleti alapjait tekintve Bojtár a szélsőséges szkepszis álláspontjáról indul: „. . . az értékelés az irodalomtudomány módszereivel megoldhatatlan. Tudományunk legfeljebb e nem-tudás határait jelölheti ki, s azokat a módokat vizsgálhatja, melyekkel a tulajdonképpeni értékelést pótolhatjuk.” (13–14.) Továbbá: „. . . sem ugyanazon mű különböző esztétikai értékeinek, sem különböző művek (irodalmi) értékének az összehasonlítására nincs kritériumunk, . . .” (16). Hogy miért? Mert az irodalmi műalkotás végtelenül bonyolult jelenség, melynek egyetlen állandó faktora sincsen (ld. 13.).

Mi hát akkor az irodalmi mű? Nem az író által létrehozott és a befogadóhoz rendszerint könyv alakban eljutó szellemi terméket kell rajta értenünk — mint az hagyományosan történik —, hanem a művet és annak az olvasói tudatban történő realizációját együttesen. Eszerint az irodalmi mű áll egy holt és jelentés nélküli (40.) tárgy-műből, valamint a róla az olvasó tudatában kialakuló különböző (esztétikai, szemantikai, morfológiai) tárgyakból (34.), melyek a műbefogadás

* Bojtár nem bonyolódik bele az utóbbi években folyó terminológiai vitába, hogy az adott területet és irodalmát kelet-közép, közép-kelet, kelet- avagy csupán közép-európainak kellene-e nevezni, tudatosan, sőt tüntetően vállalja a „kelet-európaiságot”, annak összes — némileg stilizált — sajátosságaival együtt.

három különböző szakaszán (értékelés, értelmezés, leírás) jönnek létre. Ahogyan a műbefogadás e fázisain áthaladunk, úgy halványul el tudatunkban az eleven tárgy-mű: míg az esztétikai tárgy kialakulásánál az olvasói tudat egész valóságtapasztalata szerepet játszik, a szemantikai tárgyénál már csak az olvasói tudatban meglévő társadalmi kódrendszer, a morfológiai tárgyénál pedig a nyelvi és irodalmi kódok.

A műalkotásnak azonban akár csak részben az olvasói tudatba való helyezése eltorzítja annak valódi jelentőségét. Az egyik oldalon lefokozza a mű önállóságát: „*A tárgy-műnek . . . nincs jelentése*” (40, kiemelés B. E.) vagy: „Az irodalmi mű . . . 'kiindulási instrukció', valamiféle szöveggönyv, amely a konkretizációk, az olvasatok során . . . más-más jelentésre tesz szert.” (79.). A másik oldalon autonómiáját, hatáskörét önkényesen kitágítja: „. . . *a műalkotásjel maga teremti meg saját jelölőjét (a jelentést, a Sinn-t), jelentését (a nem esztétikai értékeket) s jelöltjét (a kódot).*” „. . . *megteremti magának, mégpedig szükségszerűen, a maga olvasóját és szerzőjét is.*” (43, kiemelés B. E.) Innen adódnak a könyvben az ilyen mondatok: „A látogató, a gyámügyi előadó felhagyott foglalkozásával, s író lett.” (139.) Vagy: Anyegin „hasonmása, Puskin kezével megírta a *Jevgenyij Anyegin-t.*” (175)

A műalkotásnak az olvasói tudatba helyezése széles kaput nyit a szubjektivistá műértelmezésnek; ezt az utat lényegében szerzőnk is járhatatlannak tartja. Viszonylagos objektivitást az egyén tudata helyett a közösségi tudatnak tulajdonít. „. . . esztétikai értéket csak közösség hozhat létre”, de ez úgy értendő, hogy „csak akkor válik valóságosan létezővé az individuális tudatban konstituálódó esztétikai érték, ha azt egy közösség szentesíti”. (10.) Máshol: „Ha egy olvasó elolvass egy könyvet, akkor az még nem jelent semmit. Csak akkor kezd jelenteni valamit, ha többen olvassák el, valamilyen módon eszmét cserélnek róla, s így jelentését többé-kevésbé szilárdan rögzítik, szentesítik.” (78.) Ha azonban a mű értéke és jelentése ennyire az olvasói köztudattól függ, akkor hogyan magyarázhatjuk az olyan kijelentéseket, hogy a műélvezet alapja „a csupasz valósággal való találkozásból fakadó gyönyör” (18.), vagy hogy „a műalkotás minden másnál hívebben, őszintébben, igazabban fejezi ki korát” (62.) — ezek ugyanis a műnek immanens valóságábrázoló értéket tulajdonítanak!

A másik vitatható pont a műalkotás feldarabolása és „tárgyakká” való kimerevítése. Itt lényegében a mű szervesen összetartozó elemeinek az értéknek, a jelentésnek és a struktúrának a merev szétválasztása történik. „Tekintve azonban, hogy az érték és az esztétikai tárgy, a jelentés és a szemantikai tárgy, a struktúra és a morfológiai tárgy lényegében azonos, felcserélhetjük őket . . .” (36.). Joggal felmerül a

kérdés, hogy akkor mi értelme van megkülönböztetésüknek. Továbbá: a műalkotás komplex folyamat, melyben az értékelés, az értelmezés és főleg az érzelmi befogadás — az átélés — nagyjából egyidejűleg játszódik le. (Bár az utóbbi mozzanatnak a szerző is fontos jelentőséget tulajdonít, rendszerébe mégsem veszi be.) A leírás szakasza, amennyiben megvalósul, ritkán korlátozódik a mű struktúrájára; „az olvasói tudat egész valóságtapasztalata” sem csupán az értékelés mozzanatánál hat, kell hogy hasson az értelmezésnél és a leírásnál is. Ha a mű értelmezésénél csak a tudatunkban levő „társadalmi kódrendszerekre”, a leírás aktusánál pedig csupán a „nyelvi és irodalmi kódokra” hagyatkoznánk, elveszne vele minden személyes kapcsolatunk, nem beszélve arról, hogy ezek a „kódok” korunkban különösen szeszélyes gyorsasággal változnak.

A szerző valószínűleg érezte ezeket a problémákat, mert szükségét látta, hogy a feldarabolással elveszett egységet a műnek valahogyan mégis visszaadja. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a műbefogadás csúszdához hasonlít, melyen nincsenek rögzített pontok (22.) — ezeket csak a tárgyalhatóság kedvéért kellett létrehozni. Másrészt hangoztatja, hogy minden mű rendelkezik egy olyan „végső eredő, végső 'kicsengés', végső *minőségi együttes*”-sel, mely „egységet kölcsönöz a műnek” (46., kiemelés B. E.). Ezt Mukařovský szemantikai gesztusa nyomán és helyett Bojtár „esztétikai gesztus”-nak nevezi. És itt már lényegében bizonyos terminológiai különbséget leszámítva a szerző nem tér el (vagy visszatér?) a marxista irodalomfelfogás fogalmkörébe. „A műalkotás lehetővé teszi a valósággal való szabad találkozást” (54.), „a műalkotás minden másnál hívebben, őszintébben, igazabban fejezi ki korát” (62.) — írja Bojtár. Lukács György e vonatkozásban a művészetnek az ember integritásáért folyó harcáról, defetiszizáló küldetéséről, a költészettről mint az „élet kritikájá”-ról beszél.

2. A másik két elméleti jellegű írás (*Az irodalomtudomány újabb feladatairól, Strukturális és „metafizika” között*) az irodalomtudomány mai helyzetét és feladatait körvonalazza. A különböző irányzatokat irodalomszemléleti típusuk szerint osztja „metafizikus”, ill. strukturális csoportra. Az elsőnek (65.) felrója, hogy vizsgálódási köréből kihagyta és kihagyja a széles néptömegekre ható populáris irodalom termékeit, s főleg a „magas” művészet csúcsteljesítményeire összpontosítanak. Másrésztől viszont szűknek érzi az újabb irodalomtudományi ábrák adta kereteket is, melyek között az irodalomtudós szerepe „feloldódik az irodalomszociológuséban és pszichológuséban” (63.). A strukturális, mely az irodalomtudományt önálló, saját tárgyának kijelölésével valóban tudománnyá emelte, az „egyedivel szemben a művek állandó elemeit” (68.) vizsgálja, ezáltal elvben az irodalom szélesebb területét képes felölelni,

de nem képes az irodalmi érték mibenlétére választ adni. Bojtár szükségesnek találná a két irányzat összekapcsolását, ezt azonban mechanikusan úgy képzei, hogy egyes jelenségek vizsgálatánál az egyik, másoknál a másik módszert kellene alkalmazni. (Ez az álláspont korábbi munkájához — *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*, 1979 — képest némileg visszalépésként értékelhető, mert ott még a strukturalizmus pozitív tanulságainak és a marxizmus történetiségének szerves egységbe foglalását tűzi célul.)

Végeredményben a kötetből a történeti-társadalmi szempont — mondhatnánk „szerencsére” — nem küszöböllődik ki. Ahogyan a valódi műalkotás befogadásakor „az ember az egész valósággal kerül érintkezésbe” (38.), úgy az igazán színvonalas irodalomtudomány sem zárkózhat el a társadalmi tapasztalatok elől, felrázó, öntudatra ébresztő szerepe kell hogy legyen. Ebben a legtöbbet éppen a halottnak kikiáltott irodalomtörténet teheti, ha képes lesz „a történelemben élő ember alakjáról, ’életútjáról’ beszámolni, úgy ahogy az az irodalomban kirajzolódik.” (62). E ponton a kételyek helyét az irodalomtudomány értelmébe, az irodalomtudós erkölcsi felelősségébe vetett hit veszi át: „az irodalomtörténésznek kutya kötelessége saját olvasatainak hinni” (62.) — ez, ha úgy tetszik gyökeresen „kelet-európai” vonás Bojtár könyvében.

Ennek a koncepciónak a jegyében értékelhetjük a kötet további részeit. Az egyes művekkel vagy szerzőkkel foglalkozó írásokban kimondott műelemzést csak ritkán kapunk — e területet egy-két finom érzékkel megírt tanulmányrészlet, s főleg az első Tandori-tanulmány képviseli. Egészében azonban inkább a nagy tereket és időszakokat átfogó, szintetizáló-tipologizáló szemléletmód érvényesül.

Bojtár biztos kézzel választja ki azokat a *csúcsteljesítményeket* (*A látogató, Termelési kissregény, A Mester és Margarita*, a késői József Attila és Norwid költészete), melyek révén lényegeset akar és sokszor tud is mondani az élet és az irodalom viszonyáról, az irodalom működési mechanizmusairól, az irodalom és az irodalomtudomány felelősségéről. A magyar irodalmi köztudatba bevezeti a katasztrofizmus fogalmát (legteljesebben ld. 199–200), mely irányzat a szerző szerint legmélyebben és legteljesebben fejezi ki korunk és földrajzi térségünk problematikáját. Éppen ezért írásai jelentős hányadában a katasztrofista életérzés és világszemlélet jelenlétét kutatja, ill. ez az a viszonyítási pont, melyhez az egyes műveket méri.

A kötet írásainak talán legfőbb sajátossága az eszmei tisztázás, leltárba vétel, besorolás és rendteremtés vágya. „E nemzedék legfeltűnőbb ismertetőjele, hogy rettentően okos: tagjai *tudják* a valóságot, s hiszik, hogy a dolgokat nevének nevezve, jellé emelve az ember eleget tesz tisztének.” (150, kiemelés B. E.) — írja Bojtár Konrád Györggyel kapcsolatban, de ez akár önjellemzés is lehetne. A beso-

rolás vágyának néha kissé a tárgyalt mű vagy jelenség is áldozatul esik (ld. *A látogatóról*, ill. a József Attiláról és a kelet-európai költészetről írt tanulmányokat). A kitűnő részletek és a frappáns befejezés ellenére is erőszakoltnak érzem a *Termelési kissregény* és az *Anyegin* párhuzamba állítását. Az életnek és irodalomnak az az egymásba játszása, melyet a szerző Puskinnál elemez, nem ritka a kor verses epikájában, már Byron *Don Juan*jában is megtalálható, mely sokban hatott Puskinra is. Távoli párhuzamként jogosabban merülhetne fel Rabelais *Gargantuája* vagy Laurence Sterne *Tristram Shandyje*.

Végezetül a címhez képest a kötetben meglehetősen szerényen van képviselve a szűkebb értelemben vett kelet-európai problematika, de ez a tény némileg irodalmi közgondolkodásunk kritikája is, melynek nemzeti sors-testvéreink irodalma még nem igazán vált részévé. Itt az áttörés még várat magára. A kötet e téren is fontos gondolatébresztő és feladatmegjelölő szerepet játszik. (Szépirodalmi, 1983.)

HEÉ VERONIKA